

חיי יום-יום בארץ-ישראל העות/מאנית

משמעותיים בעידן הסלימני (1520-1566) – נבנו המצודה והחומות סביב העיר, נעשו פעולות שיקום ובנייה בהר הבית, הושם דגש על הספקת מי שתייה לתושבי העיר, וחיי המסחר זכו לעידוד ניכר.

ידיעותינו על ההיסטוריה של ארץ-ישראל בתקופה העות/מאנית רחוקות מלהיות מלאות או מספקות. מחקרים של אוריאל הר, ברנרד לואיס, אמנון כהן ואיימי סינגר תרמו רבות להבנת דמותה של הפרובינציה הארץ-ישראלית במאה השש-עשרה, והניחו את התשתית לכל מחקר אחר שעסק ושיעסוק באזור בתקופה זו.¹ מחקרים מאוחרים של אמנון כהן ואיימי סינגר אפשרו לנו להבין טוב יותר את החיים בירושלים העות/מאנית, המרכז העירוני הגדול והחשוב ביותר בארץ במשך כל התקופה כמעט.² מלבד ירושלים היו בארץ יישובים עירוניים מעטים, בהם צפת, שכם, חברון, רמלה ועזה. רוב אוכלוסיית הארץ, הנאמדת בכ-250,000 נפש, חייתה בכפרים, וברחבי הארץ נדרו שבטי בדווים. לאורך הזמן חלו תמורות במפת השטחים המיושבים והמעובדים – היו תקופות של גידול אוכלוסין והתרחבות ותקופות של התמעטות והתכנסות.

יעל בוכמן, פאשות, פלחים ופיראטים: צוהר לאורחות החיים בארץ-ישראל במאות השש-עשרה עד השמונה-עשרה, ירושלים: ידע ארץ, תשע"ג, 416 עמ'

שטחי ארץ-ישראל נכבשו על ידי העות/מאנים בשנת 1516, ובתוך זמן קצר יחסית חולקו למחוזות (סנג'קים). מחוזות הארץ השתייכו לנפות צפוניות בולאית אלשאם, ומוקד הכוח הפוליטי עבר מקהיר הממלוכית לדמשק, לצידון ובעיקר לאיסטנבול, הבירה האימפריאלית. המחוזות חולקו בחלוקות משנה, ושטחי קרקע רבים ניתנו כהפקדים לחיילים או הוקדשו (וקף) על ידי בני המשפחה העות/מאנית השלטת ועל ידי מושלים למטרות צדקה. במאה השש-עשרה הייתה תנופת בנייה ברחבי הארץ – נסללו דרכים, ונבנו ח'אנים ומבצרים. בירושלים עצמה התחוללו שינויים

ובתי קפה בירושלים, עיונים בתולדות עמי האסלאם: יום עיון לציון מלאות שנה לפטירתו של רוד איילון, כ"ה בסיוון תשנ"ט, ירושלים תשס"ז, עמ' 103-112; הנ"ל, 'פיתוח בירושלים העות/מאנית: מקרה ברכת השילוח', ארץ-ישראל, כח (תשס"ח), עמ' 398-403; הנ"ל, 'מה ליהודי במערכת הגילדות של ירושלים העות/מאנית?', קתדרה, 151 (ניסן תשע"ד), עמ' 83-100; A. Cohen, *Economic Life in Ottoman Jerusalem*, Jerusalem 1989; idem, *A World Within: Jewish Life as Reflected in Muslim Court Records from the Sijil of Jerusalem (XVIIth Century)*, I-II, Philadelphia 1994; idem, *The Guilds of Ottoman Jerusalem*, Leiden, Boston & Köln 2001; A. Singer, *Constructing Ottoman Beneficence: An Imperial Soup Kitchen in Jerusalem*, New York 2002

1 א' הד, 'יהודי ארץ-ישראל בסוף המאה הי"ז', ירושלים, ד (תשי"ג), עמ' קעג-קפד; א' כהן (עורך), ההיסטוריה של ארץ-ישראל, ז: שלטון הממלוכים והעות/מאנים (1260-1804), ירושלים תשמ"א; A. Cohen & B. Lewis, *Population and Revenue in the Towns of Palestine, in the Sixteenth Century*, Princeton 1978; A. Singer *Palestinian Peasants and Ottoman Officials*, Cambridge 1978; U. Heyd, *Ottoman Documents from Palestine 1552-1615*, Oxford 1960

2 ראו למשל: א' כהן, 'גילדות בירושלים העות/מאנית', י' בן-אריה וא' ריינר (עורכים), וזאת ליהודה: מחקרים בתולדות ארץ-ישראל ויישובה מוגשים ליהודה בן פורת, ירושלים תשס"ג, עמ' 423-427; הנ"ל, 'מערכת הגילדות בירושלים העות/מאנית: צורה ותוכן', ד' מנשרי (עורך), דת ומדינה במזרח התיכון: מחווה לפרופ' שמעון שמיר עם פרישתו, תל-אביב תשס"ו, עמ' 49-55; הנ"ל, 'קפה

עות'מאניים זמינים ונגישים. מחקרים שעסקו למשל במאה השבע-עשרה הסתמכו על מקורות עבריים (עבודתיה של מינה רוזן),³ על ארכיונים משפחתיים בערבית ועל תעודות שרעיות (בוטרוס אבו מאנע, עאדל מאנע, מחמוד יזבק, מצטפא עבאסי)⁴ או על ארכיונים של חברות הלוונט, חברות מסחר מצרפת, מאנגליה ומארצות אחרות שסחרו עם המזרח הקרוב (מחקרו של כהן על ארץ-ישראל במחצית השנייה של המאה השמונה-עשרה).⁵ ניכרת במחקרים אלו העדפה לעיסוק בדמות, בפרק זמן או בנושא מסוים. היסטוריה תרבותית וחברתית, בעיקר כזו העוסקת בתרבות חומרית, לא נכתבה. איש לא ניסה לשחזר את חיי היום-יום בארץ-ישראל העות'מאנית, על אף זמינותם הגוברת של תיאורי נוסעים נוצרים, הופעתם של כרכי התעודות מבית הדין השרעי של ירושלים (שפרסם אמנון כהן בסיועם של אחרים)⁶ ופרסום מאות איגרות וחומרים אוטוביוגרפיים מכתבי-יד עבריים (חלקם מן הגניזה הקהירית, אחרים באוספים שונים – רבים מהם קובצו למשל על ידי אברהם יערי).⁷ הארכאולוגיה מילאה תפקיד שולי ביותר בהקשר זה, והתמקדה בעיקר במבנים, לרוב מבני ציבור. בהקשר זה יש להזכיר את עבודותיהם של מקס ון-ברשם, מרים רוזן-איילון ורוברט

המאות הבאות זכו לשימת לב פחותה, בין השאר משום שנחשבו תקופת שקיעה וניוון, ובשל היעדר מפקדים תכופים ומסמכים

בירושלים העות'מאנית: המאה השש-עשרה, ירושלים תשנ"ג; הנ"ל, יהודים בבית המשפט המוסלמי: חברה, כלכלה וארגון קהילתי בירושלים העות'מאנית: המאה השמונה-עשרה, ירושלים תשנ"ו; א' כהן וא' בן-שמעון-פיקאלי, יהודים בבית המשפט המוסלמי: חברה, כלכלה וארגון קהילתי בירושלים העות'מאנית: המאה השבע-עשרה, א-ב, ירושלים תש"ע; א' כהן, א' סימון-פיקאלי וא' ג'ניאו, יהודים בבית המשפט המוסלמי: חברה, כלכלה וארגון קהילתי בירושלים העות'מאנית, המאה התשע-עשרה, ירושלים תשס"ג.

3 ראו למשל: מ' רוזן, הקהילה היהודית בירושלים במאה הי"ז, תל-אביב תשמ"ה.

4 ראו למשל: ד' זאבי, המאה העות'מאנית: מחוז ירושלים במאה השבע-עשרה, ירושלים תשנ"ו; מ' יזבק, חיפה במאה התשע עשרה: תולדות העיר והחברה, חיפה תשנ"ח; הנ"ל, 'תהליכי שינוי ומבנים חברתיים בשכם, בנצרת ובחיפה (1750-1914)', המזרח החדש, מא (תש"ס), עמ' 29-40; ע' מאנע, 'מרד נקיב אל-אשרף בירושלים (1703-1705)', קתדרה, 53 (תשרי תש"ן), עמ' 49-74.

5 A. Cohen, *Palestine in the 18th Century*, Jerusalem 1973

6 א' כהן, א' סימון-פיקאלי וע' סלאמה, יהודים בבית המשפט המוסלמי: חברה, כלכלה וארגון קהילתי

בדיון את השליש הראשון של המאה התשע-עשרה. אני אמנם חסיד של בחינת פרק זמן ארוך, אך אין טעם בהבאת כליל של עדויות על התקופה כולה בלא לנסות לחפש התפתחות או הסברים, כשברור שדברים השתנו במהלך הדורות. כך למשל המחברת עוסקת באופן כללי בחלוקת הזמן בין גברים לנשים בבתי המרחץ ובין מוסלמים ל'מים, בני החסות (עמ' 128, 130), ובמגבלות על לבושם של בני החסות. אך ידוע היטב כי רק מעת לעת צצה בצירוף נסיבות מסוים יזמה לאכיפה נוקשה של מגבלות שרעיות אחדות, וגם אז נמצאו יהודים ונוצרים שהרהיבו עוז להפר אותן.¹⁰ יש משגה גם בעצם הניסיון לתאר תופעה על סמך דיווחי נוסעים זרים ועולים חדשים, שלא תמיד הבינו את המציאות במזרח המוסלמי לאשורה (ראו הדיון בעמ' 143, 152-154).¹¹ זאת ועוד, לא מצאתי התייחסות ממשית לשטח הנדון, ובפרט לעובדה שהמרחב הארץ-ישראלי היה חלק ממרחב תרבותי גדול בהרבה – הפרובינציאליות הערביות של האימפריה העות'מאנית – והיה קשור בקשרים הדוקים עם הפרובינציאליות הסורית ועם זו המצרית.¹²

בעוד עניינים מסוימים זכו לדיון מפורט, לעתים מפורט מדי, אחרים כלל לא זכו לאזכור או לדיון. למשל לא מצאתי התייחסות לצפנים של התנהגות ולערכים, שהם בהחלט יסוד מוסד באורחות החיים, בהיותם עקרונות המארגנים

הילנברנד⁸ ואת קורפוס הכתובות העות'מאניות שפרסם מוחמד טוטונג'ו.⁹

ספרה של יעל בוכמן הוא אפוא בבחינת דבר בעתו, ועורר אצלי ציפייה למילוי החסר המחקרי. בספר – ששמו נבחר אולי משיקולים שיווקיים, אך רחוק מלתאר את תוכנו – שבעה פרקים: הראשון הוא מבוא ותיאור פני התקופה שבה עוסק הספר, מן המאה השש-עשרה עד המאה השמונה-עשרה. הפרק השני עניינו קבוצות האוכלוסין השונות שחיו במרחב הארץ-ישראלי. בפרק השלישי עוסקת המחברת בדרכים שביתרו את הארץ וחיברו אותה לשכנותיה, ומתארת את התנועה בהן ובעיקר את קשיי התנועה וסכנותיה. רק בפרק הרביעי נפתח 'צוהר לאורחות החיים', והוא לכו של הספר (כ-150 עמודים). אחריו באים פרקים על החקלאות, על החיים הכלכליים ופרק על נוסעים ועולי רגל שאולי ראוי היה לצרפו לפרק השלישי. כל הפרקים מלווים באיורים מתוך ספרי מסע. בסיום הספר בא מפתח עניינים מפורט למדי, הכולל שמות אנשים ומקומות.

על אף המידע הרב שהמחברת משפיעה על הקוראים, אין הספר ממלא את הציפייה למצוא בו תיאור מפורט של אורחות החיים ושל התרבות החומרית בארץ בתקופה העות'מאנית המוקדמת. הפרוידיוזציה, או ליתר דיוק השאלה מתי החלה העת החדשה בתולדות ארץ-ישראל, נתונה במחלוקת, אך במקרה זה ודאי אפשר היה לכלול

עשרה, ירושלים תשס"ז, עמ' 77-87; ולמקרה פרטי מירושלים ראו: הנ"ל, 'עליית גביר יהודי מאסתאנבול, הגביר יעקב אלנקה בירושלים', קתדרה, 144 (תמוז תשע"ב), עמ' 21-34.

11 על המבט מן החוץ על מעמד הד'מים ראו כעת: א' רמון, 'על מסעו של כריסטוף הרנט לארץ הקודש (1598) ומצב העדות הנוצריות בירושלים העות'מאנית', קתדרה, 152 (תמוז תשע"ד), עמ' 57-80.

12 ראו לאחרונה סיפרו של גראהן על דמשק: James G. G. Grahan, *Everyday Life and Consumer Culture in Eighteenth Century Damascus*, Seattle 2007

8 מ' רוזן-איילון, 'האמנות והארכיטקטורה בארץ-ישראל בתקופה הממלוכית והעות'מאנית', כהן (לעיל), הערה 1), עמ' 275-300; M. Gautier-Van Berchem & S. Ory, *La Jérusalem musulmane dans l'oeuvre de Max van Berchem*, Lausanne 1978; M. Van Berchem, S. Auld & R. Hillenbrand (eds.), *Ottoman Jerusalem: The Living City, 1517-1917*, London 2000

9 M. Tütüncü, *Ottoman Inscriptions from Jerusalem and other Palestinian Cities*, Haarlem 2006

10 ראו לדוגמה: י' בן-נאה, יהודים בממלכת הסולטנים: החברה היהודית באימפריה העות'מאנית במאה השבע

אומנים מקומיים לטעמם של העולים החדשים או הושפעו מן היבוא.

לא נדונו אף שאלות של הורשת הפצים – כגון כלי נחושת, בגדים ותכשיטים – בגין ערכם ומפני שהאפנה לא השתנתה כמעט. וככלל מצאתי חומר מועט מדי על הבית ותשמישיו, על הלבוש, על המזון ועל אורחות החיים. קריאה מדוקדקת בתעודות בית הדין השרעי יכולה הייתה לשנות את מצב העניינים ולהעשיר את הדין.

האיורים המעטרים את הספר חביבים ונאים, אך מקורם המדויק לא צוין, ולא תמיד הכיתוב מדויק, אף כשהאיור ברור: למשל נכתב 'יהודים' אך בתמונה נראים יהודים המתפללים ברגליים חשופות מול הכותל המערבי (עמ' 32); נכתב 'סביל', וברור שזוהו הרהט הניצב על ברכת הסולטאן בירושלים (עמ' 56); נכתב 'כניסה לעיר', ובתמונה נראה שער יפו (עמ' 79); נכתב שנשים עירוניות 'מבלות' אך צריך להיות: 'חוגגות' (עמ' 142); נכתב 'אשה עם קעקועים', במקום אישה מקועקעת, או מקושטת בקעקועים על מצחה ועל ידיה (עמ' 140). יש טעם לפגם בהבאת איורים מן המחצית השנייה של המאה התשע-עשרה (כדברי המחברת בעמ' 403), אף אם הם איכותיים לכאורה, כשהספר עוסק בעיקר במאות השש-עשרה עד השמונה-עשרה. בספרות הנוסעים שבדפוס קיימים גם איורים מוקדמים יותר שאפשר היה להשתמש בהם. בביבליוגרפיה חסרים פריטים חשובים, כולל בעברית (מאמרים של רות למדן, של רון פוקס, שלי ואחרים).¹⁴ יותר מפעם אחת מצאתי דברים

את ההתנהגות של גברים ונשים, מוסלמים ולא-מוסלמים, נכבדים ופשוטי עם.

לא מצאתי גם התייחסות מספקת לפערים המעמדיים – אורחות חייה ורכושה של מוסלמית או יהודייה ממעמד כלכלי גבוה היו שונים במידה משמעותית מאלו של אישה ענייה, עירונית, וכל שכן פלאחית. ומה על ילדים וילדות? כיצד גדלו חיו ובגרו? במה שיחקו, כיצד השתעשעו בשעות הפנאי?

נוסף על כך לא מצאתי התייחסות לעברים ולשפחות במשק הבית – הם שייכים בבירור לאורחות החיים, בעיקר בכתי העשירים, והם בהחלט מוצר צריכה שיש לדון בו בהקשר זה. לא זו בלבד שכתבתי על כך,¹³ אלא שידיעות בנושא פזורות בספרי השו"ת ובתעודות מבית הדין השרעי (אחת מהן צוטטה בעמ' 226, בלא ציון מראה מקום). מה על אופני התאורה? וכיצד חיממו את הבתים בחורף?

לא נשאלו שאלות חשובות על ייבוא הפצים ומוצרי צריכה (כרישומים של בית הדין השרעי צוין פעמים רבות מקור הפצים – בחלב, בתימן, במכה, במצרים, בדמשק ועוד), על משמעותם, על שימושם ועל היווצרות קהל צרכנים לסחורות שונות. דווקא היהודים הם מקרה בוחן חשוב בעניין זה, שכן באיגרות העולים סופר שוב ושוב על מצב השווקים, וניתנו עצות למתכוונים לעלות – מה כדאי להם להביא עמם, ומה כדאי לרכוש בדרך משום שאינו מצוי בירושלים. כמו כן לא נשאלה השאלה באיזו מידה סיגלו עצמם

14 חברתית של יהודי ירושלים במאה התשע-עשרה, שלם, ח (תשס"ט), עמ' 386-427; הנ"ל (לעיל, הערה 12); ר' למדן, עם בפני עצמן: נשים יהודיות בארץ ישראל טוריה ומצרים במאה השש-עשרה, תל-אביב תשנ"ו; ר' פוקס, 'הבית הערבי הארץ-ישראלי: עיון מחודש', קתורה, 89 (תשרי תשנ"ט), עמ' 83-126; 90 (טבת תשנ"ט), עמ' 53-86. יש לא מעט חומר מעניין בתוך ש' שבא, ארץ ישראל: אוטוביוגרפיה, תל-אביב תשס"א.

13 ' ברנאה, "היתה לך שפחת עולם": עבודת ועבדים בחברה היהודית-העות'מאנית', המזרח החדש, נ (תשע"א), עמ' 66-90, ושם מראי מקום לספרות נוספת.

14 ' ברנאה, 'מגדר נשי והגבלתו בתקנות בענייני מוסר של יהודי האימפריה העות'מאנית', פעמים, 105-106 (סתיו-חורף תשס"ו), עמ' 127-149; הנ"ל, 'הסכמות בענייני מותרות ופנאי ופרק בהיסטוריה תרבותית

ולא היא – מפורסם סיפורה של פייגלי היהודייה שהפעילה בית מרוח בירושלים כבר במאה השמונה-עשרה, ובית מרוח זה הביא להסתבכות רצינית בשל מוסלמי שהשתכר ורצח אדם.

המחברת קובעת כי 'אספקת קפה הפכה גם אמצעי תשלום וענישה' (עמ' 204), ומתעלמת מן העובדה שבמאות השמונה-עשרה והתשע-עשרה, ואולי עוד קודם, נדרשו יהודי ירושלים בקביעות להעניק מתנות למושל, לעוזריו ולנכבדים מוסלמים, בעיקר לרגל חגיגה, ואלו כללו אריגים, עצים, סוכר וגם קפה. לא היה כאן אפוא מעשה יוצא דופן, אלא שיטה של הספקת מוצרים לנכבדי העיר.

בוכמן כותבת על 'הרופאים שהעסיק הממשל העות'מאני' (עמ' 211) – עניין מופרך כשלעצמו, שהרי הממשל לא העסיק איש, והמדינה לא העניקה שירותי ריפוי לנתינים. אנשים אמידים נעזרו בשירותיהם של רופאים פרטיים או שכרו את שירותיהם. בהקשר זה היא מזכירה 'הודים שהיגרו לאימפריה העות'מאנית מאזורי השליטה של ספרד הנוצרית, וכורכת יחד, במודע או שלא במודע, את המגורשים (1492, 1497) ואת האנוסים (למשל ר' רפאל משה מלכי) שהתחנכו באוניברסיטאות בחצי האי האיברי או באיטליה, ושהיגרו למזרח ב-250 השנים הבאות, במאות השש-עשרה, השבע-עשרה ואף השמונה-עשרה. בית הספר הממלכתי בבירה, שהיא מזכירה באותה נשימה, שייך כבר למאה התשע-עשרה ולתהליכי המודרניזציה.

בהקדמתה כותבת המחברת כי 'תיעוד אורחות החיים בארץ-ישראל על ידי נוסעים במשך רוב שנות השלטון העות'מאני, הוא דל ומחקרים מקיפים בנושא מועטים' (עמ' 9), ומסבירה בכך את התמקדותה ב-300 השנים הראשונות. למעשה לא נכון שהתיעוד דל. יש צורך בקריאה מסודרת של כל ספרות הנוסעים, בבדיקת כל החומר מבתי הדין

שהובאו ללא כל מראה מקום לספרות: כגון מקור הידיעות מאוליא צ'לבי (למשל עמ' 182).

לאורך הספר מניתי לא מעט טעויות בתעתיקים של שמות תורכיים וערביים, שנובעות מאי ידיעת השפה (יאניצ'ר/ים במקום יניצ'ר/ים, פאשה במקום פאשא; ובביבליוגרפיה: ג'וש במקום גניץ, קושגל במקום ג'ושגל), טעויות נמצאו גם בהעתקת מקורות (כגון בהסכמה המצוטטת בעמ' 143-144) ובשמות של גופים ומוסדות, בהם 'ועד פקידי ירושלים בקושטא', שיעקב ברנאי כתב על אודותיו בהרחבה, והמחברת מכנה אותו בשם התמוה והשגוי 'ועד יהודי קושטא' (עמ' 143-144). כמו כן נמצאו טעויות תעתיק מוזרות: ג'יאורג (ולפעמים גיאורג) סאנדיס, ג'יאובני וסתם שיבושים (טולבר במקום טובלר בעמ' 182, טוטן במקום טוטון בעמ' 205); עריכה קפדנית הייתה מונעת זאת. מובנות פחות טעויות בהבנת הטקסט – המחברת מביאה את דברי וולניי שעפצים הם ממוצרי היבוא של סוריה רבתי (עמ' 120), ואין זה נכון. ובעניין אחר, בקאל הוא בעל מכולת, מוכר מוצרי מזון, וקרוב לוודאי ש'באכלות' הן צורת ריבוי לחנויות אלו, ולא כפי שפירשה בוכמן, על פי העולה החדש ר' גדליה מסמיאטיץ, על שום שמכרו בהן עוגות מתוקות הקרויות בקלאוה (עמ' 175).

קיימות גם עובדות שגויות, ואביא דוגמאות אקראיות אחדות. בעיות הספקת מים היו בירושלים, לא בצפת, שקיבלה מימי מעיינות, וכך גם על פי התימוכין שהביאה בוכמן (עמ' 129).¹⁵ לדברי המחברת העדות הראשונה על בתי מרוח בארץ-ישראל היא של טיטוס טובלר, שהיה בארץ באמצע המאה התשע-עשרה (עמ' 182),

15 על הספקת מים לירושלים בשלהי התקופה ראו כעת: ו' למיר, 'צמא בירושלים: ההיסטוריה של העיר בראי הספקת המים, 1840-1948', קתורה, 151 (ניסן תשע"ד), עמ' 133-158.

הנ"ל מטה מוצעת והששה סדינים יהיה החצי לבני הנ"ל.¹⁷

דוגמה אחרת היא רשימת מצאי נכסיו של סוחר תבלינים יהודי שנפטר, כפי שנערכה על ידי הקסאם, הממונה על חלוקת ירושות, בהוראת הקאדי של העיר, באוקטובר 1714: תבלינים שונים שנמצאו בחנותו ובביתו בתוך קופסאות, מאזני נחושת, כמות נכבדה של קפה, ספרים עבריים, חפצי נחושת ופריטי אריג אחדים.¹⁸ דוגמה נוספת היא פירוט מרשים ואופייני של חפצים, בעיקר טקסטילים, בעיזבוננו של יהודי אחר: שלוש שמיכות משי, ארבע כריות מבד סאטן, שתי מטפחות, סדין כחול, גלימת נשים, גלימת נשים לבנה, שלוש כותונות, סדין לבן, בגד עליון לבן, שני תחתונים, אפודה לבנה, כותונת, בגד עליון לבן, בד רקום לעטיפת חבילות, מכנסי אישה רחבים, מעיל רחב שרוולים לילד בצבע אדום, ארבע כריות פשתן, ציפה, גלימת נשים לבנה, כלי רחצה, בד משי לעטיפת חבילות, כותונת, חגורה, סדין רקום, מטפחת רקומה, פיסת פשתן, שרשרת כסף, בגד עליון לבן, מטפחת תימנית, גלימת נשים ממשי לבן, בגד משי עליון, משי לעטיפת חבילות, מטפחת, סדין כחול, בד סאטן מהעיר חלב, בגד בגזיה מהעיר מכה, תחתונים לבנים, בד רקום לעטיפת חבילות, שלושה תחתוני ילדים, צעיף לבן, כרית לישיבה, מצע שינה, מרבד, שמיכה תימנית, שתי ציפיות לכרית עשויות פשתן, שתי כריות, עוד שתי ציפיות לכרית, פרוות כבש, חפצי ילד (צעצועים?), ספסל, מצע שינה, כלי נחושת שונים וכלי נחושת לחימום באמצעות גחלים.

השרעיים, בכדיקת אוטוביוגרפיות ובאיתור חפצים באוספי מוזאונים ובממצאי חפירות ארכאולוגיות. עיסוקה הרב של בוכמן בכתבי ר' חיים ויטאל – שעליו כתבה את עבודת הדוקטור שלה וספר נוסף, עם זהר עמר, על הרפואה המעשית¹⁶ – מקלקל לא פעם את השורה. היא מצטטת בהרחבה מכתביו בתחומי הרפואה העממית ומארכיכה בהבאת נוסחאות של הרכבים כימיים ובהסברים פיזיקליים, המכבידים על מי שאינו מצוי או מתעניין בתחומים אלו. את כל אלו ניתן היה להעביר לגלוסר בסוף הספר, בצירוף תעתיקים ושמות לטיניים. מנגד חסרים תיאורים זמינים אחרים שניתן היה להביא ולהעשיר, בתוכן ובמבט, את הדיון בתרבות החומרית. אביא שלוש דוגמאות.

האחת היא צוואתה של יהודייה אשכנזית בשם רבקה אסתר בת יצחק הלוי, שנפטרה בירושלים בשנת שע"ב (1612), בשנה הראשונה לנישואיה השניים ובלא צאצאים מבעלה השני:

מאחר שבוע"ה [שבועונותי הרבים] אני מוטלת על ערש דוי ומי יודע מה ילד יום בכך אני מצווה ואומר [...] שאני נותנת במתנה גמורה מעכשיו לבעלי הר"ר [הרב ר'] יצחק אייזק בן הה"ר ישראל משה זצ"ל [זכר צדיק לברכה אמן] כל מה שיש לי כאן ירושלם תובב"א [תיכונן ותיבנה במהרה בימינו אמן] הן הספרים הן כלי הבית הן כלי כסף והיינו בכלל מה שיש לי כאן אפילו בגדי וכל בגדי הפשתן והמטות מוצעות וכל מה שהיה לי חוץ מן הפרטים שאפרש למטה [...] וגם יתנו לו מהמעות שלי שבק"ק [שבקהילת קודש] פראג מאה טאליר והריוח המגיע מהם והמעות שיבואו מחוצה לארץ בשנה זו או המעות שנשתלחו כבר דהיינו שמונים וחמשה פרחים שהם כבר בצפת תובב"ב [...] וגם יתן בעלי הנ"ל לבני

17 שו"ת מהריט"ץ החדשות, א, מהדרות י' בוקסבוים, מ'בן-שמעון ומ'רובינשטיין, ירושלים תש"ם, סימן נד, דף קיד ע"א-ע"ב.

18 כהן, סימון-פיקאלי וסלאמה, המאה השמונה-עשרה (לעיל, הערה 6), עמ' 475.

16 י' בוכמן, 'היבטים בתרבות חומרית, ריאליה ורפואה: על-פי כתבי ר' חיים ויטאל (1620-1543)', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ב; הנ"ל וז' עמר (מבוא וההדרה), רפואה מעשית לר' חיים ויטאל (1620-1543), רמת-גן תשס"ז.

הרפואה ועוד. החומרים הרבים והמגוונים שהובאו בו מעשירים את הידע שלנו, ואני בהחלט מדמיין כיצד מורי דרך או מורים יוכלו להשתמש בטקסטים או בהסברים המפורטים כדי להקים לחיים מבנה או דרך בעיר ובכפר בארץ-ישראל העות'מאנית. יש לקוות כי בעתיד הקרוב יימצא מי שימשיך את העבודה באמצעות סריקה שיטתית של כלל המקורות העומדים היום לרשות החוקרים.

עוד נכללו בעיזבון כלי קיבול, פנסים, ספרים, צלחות קטנות, כלי לקפה, סיר, מנעול ברזל וחפץ מעניין – מרבד אדום מעור איל ועליו עשרת הדיברות.¹⁹ על אף החסרונות שמניתי, ספרה של יעל בוכמן הוא ספר חשוב ומועיל. הוא עשוי לשמש היסטוריונים – ולא רק חוקרי ארץ-ישראל – חוקרים העוסקים בהתפתחות התעשייה, בתולדות